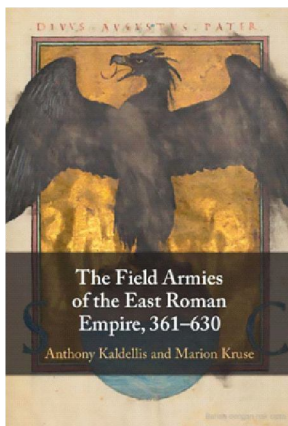

Рецензія на: Anthony Kaldellis, Marion Kruse, *The Field Armies of the East Roman Empire (361–630)*. (Cambridge: University Press, 2023), XVIII+205 p.
ISBN 978-1-009-29694-6

The Review of: Anthony Kaldellis, Marion Kruse, *The Field Armies of the East Roman Empire (361–630)*. (Cambridge: University Press, 2023),
XVIII+205 p. ISBN 978-1-009-29694-6

Одним із каталізаторів, який поживляло інтерес до теми еволюції військової системи Римської Імперії епохи Домінату (III–VI ст.) у науковців, є не лише потреба ревізії з огляду на плинність методології, а й роль військової системи у контексті політичного розвитку механізмів управління. Специфіка розвитку збройних сил у цілому є кластером видозмін у структурі політичних утворень, незалежно від хронотопу. Наявність перекладених джерел та інтерес сучасників до військової справи при цьому виступають похідними факторами до виникнення нових спроб систематизації даних по темі.

Автори праці “The Field Armies...”, Е. Калделліс та М. Крузе, будучи вихованими традиціями наукової школи у Дамбартон-Оукс, є іменитими візантиністами. Обидва автори наразі перебувають на викладацьких посадах в університетах Чикаго та Цинцинатті. При цьому, дослідники мають широке коло наукових інтересів: від просопографії до культурологічних розробок, вивчення проблем ідентичності етносів у строкатій мозаїці народів, що населяли Імперію, а також питань колективної пам’яті у середовищі діячів культури та політики Імперії. Зауважимо, що такий “стрибок” у темах напрацювань авторів нас початково здивував. Очевидно, інтерес до мілітаристики Імперії міг виникнути саме у Е. Калделліса у ключі підготовки ним тексту узагальнюючого нариса історії Візантії про що один з авторів вказав у передмові (на час написання нашого огляду, ця праця вийшла під назвою “The New Roman Empire: A History of Byzantium”).

Тим не менш, серед причин написання конкретно цієї монографії автори наводять потребу повторного огляду джерельного корпусу епохи. Зокрема, мова наголошується на зв’язку із структурою польових армій Імперії трактату V ст. *Notitia Dignitatum* (лат. букв. “Список посад”; далі *ND*). Значення цього джерела у контексті вивчення історії Імперії складно переоцінити: трактат містить докладний перелік державних посад, штатів центральних та провінційних адміністрацій, військових підрозділів та їх дислокацію. За датуванням трактату, пропонуваним дослідниками, “східна” частина *ND* була укладена впродовж 90-х років IV – 40-х років V ст. Відтак відображена у джерелі картина мілітарної

структури Східної частини Імперії уособлює риси, характерні і для реформ III – першої половини IV ст., і видозмін, які відбулись після Битви при Адріанополі 378 р.

Певну роль автори монографії присвятили методології дослідження та уточненню термінології (зокрема, аббревіаціям римських офіцерів у чинах *magister militum*, *magister militum per Armeniam/Orientem/Thracias*, *magister utriusque militiae*) (с. XVI). У цілому, вона характерна для англomовних праць з теми військової справи Імперії періоду IV–VII ст. Затребуваність пояснень необхідна у зв'язку з відсутністю уніфікації військових чинів хроністами епохи, а також послуговуванням ними (зокрема, істориком V ст. Зосимом, автором “Нової історії”; автором “Стратегікону” VII ст.) грекомовних термінів.

Перший розділ монографії, “Верховна система командування від Юліана Відступника до Феодосія I” (с. 1–22) присвячений характеристиці видозмін, яких зазнало імперське військо у проміжку 361–395 рр. З огляду на те, що розуміння процесів, які відбулись у структурі імперського війська, необхідне для подальшого усвідомлення характеру реформ, постараємось коротко їх охарактеризувати нижче. Поза тим, нашу увагу у контексті розділу привертає те, що авторами не пропонувано “межової” дати серед загального періоду 361–395 рр., яка би підкреслила розрив із військовою системою Діоклетіана-Констянтина та стратифікацією загальноімперської військової структури на системи, характерні винятково для східної та західної частин Імперії. Припускаємо, що Е. Калделліс та М. Крузе цього не зробили з метою підкреслити тяглість тодішньої військової системи. У підсумку, автори суто обумовлюють причини до реформ Феодосія I (378–395), які виникли у зв'язку із поразкою римлян під Адріаноподем (с. 9–10)

Відповідно, зміни за 361–378 рр. визначали: 1) реформи армії у загальнодержавному вимірі, проведені представниками династії Констянтина; 2) збільшення оперативної цінності кінноти на полі бою за Юліана (361–363), що проявилось у стратифікації чинів *magister equitum* (лат. “магістр кінноти”) та *magister peditum* (лат. “магістр піхоти”); 3) паралельному застосуванню на полі бою Юліаном та його попередником Констанцієм II (337–361) чинів польових армій, *magister*’ів та прикордонних, *comes rei militaris*; 4) закріплення “паралельної” системи застосування генералітету *limitanei* та *comitatenses* у ході кампаній Юліана у Нарбоннській Галії упродовж 355–357 рр. та супроти персів у 361–363 рр. Примітно, що консервація такої системи за наступників Юліана була у багато чому вимушеною: стратифікувати “прикордонні” та “польові” війська за специфікою застосування не дозволяла і тодішня політична кон’юнктура Імперії, і відносна умовність такого розподілу. Наводять на це й автори монографії, вказуючи на те, що Юліан розпочав похід на персів, очоливши корпус військ загальним числом 65 тис. осіб (с. 5–6).

Ще однією, не менш важливою особливістю військової системи східної частини Імперії доби 382–395 рр. була специфіка поновлення корпусу *comitatenses*. У ключі відновлення сил, розгромлених готами при Адріанополі,

Феодосій перевів підрозділи *limitanei* до градації *comitatenses*. Відтак, умовно “прикордонне” військо ставало “польовим”, міняючи своє оперативне призначення. Питомо, що зняття *limitanei* зі старих місць служби не могло не ослабити оборонну систему лімесу Імперії. Це зауважують і Е. Калделліс та М. Крузе, наголошуючи на тому, що східні провінції за *ND* є територіально більшими за західні (с. 12–14).

Другий розділ монографії, “Пізня генеза системи *Notitia* на Сході” (с. 23–47), присвячений розвитку та консервації тенденцій у військовій адміністрації, розпочатих Феодосієм I. Автори підкреслюють – окреслений процес був охопив період 395–50-х років V ст. Відповідно до цього, висвітлений американськими дослідниками наратив у цьому розділі зводиться головню до переповідання дипломатії Константинополя на час правління Аркадія (395–408) та Феодосія II (408–450). Центральне місце у ньому відведене мотивам, які можна віднайти у більшості загальних “Історій Візантійської імперії”: немала увага присвячена виступу *magister militum* Гайни та готського вождя Требігільда у 399–401 рр., кампаніям супроти Сасанідів, угодам та подальшій боротьбі з гунськими очільниками Ульдіном та Атіллою (с. 23–37). Із позитивних рис другого розділу, відзначимо послуговування авторами істотного джерельного корпусу, заснованого насамперед на повідомленнях сучасників описуваного, які проходили службу у війську: Амміана Марцелліна, Марцелліна Коміта, Пріска Паннійського (с. 41–42).

Концептуальним внеском цього розділу є стратифікація інститутів військових магістрів східної частини Імперії. Автори пропонують ієрархію *magister*’ів Сходу станом на 441 р. Датування цієї системи здійснене на основі повідомлень “Варій” остготського хроніста Кассіодора, а конкретно частин III та V його праці (с. 37). У якості підсумкових зауваг до розділу, підкреслимо превалювання суто наративної частини тексту понад концептуальними ремарками. Не виключено, що такий прийом був застосований з огляду на потребу простеження плинності видозмін від часу правління Феодосія I. Ще однією причиною цього слугує відхід римської цивільної адміністрації від примату *magister militum utriusque militiae* Флавія Стилихона та його “ставленика” на Сході – Гайни на початку V ст. Тим не менш, однотипним пасажем можна було відвести меншу увагу. Це би не вплинуло на теоретичне значення монографії. Заслугує уваги також спроба прив’язати конкретні персоналії пізньоримських командирів до адміністрацій *magister militum*, насамперед Гайни (с. 27–28) та виокремлення градацій структур “піхотних” та “кінних” магістрів за Феодосія II (с. 23–25).

Третій розділ, “Класична фаза польових армій Сходу” (с. 48–66) охоплює період від середини V ст. до 506 р. Хронологічні межі цієї частини книги обумовлені бажанням авторів підкреслити специфіку *cursus honorum* тодішніх східноримських військових, які могли протягом свого життєвого шляху подолати градації від рядового солдата до *magister militum*. Відкритість армійських магістратур для простолюду була кластером цієї епохи. У якості ілюстрації цього,

Е. Калделліс та М. Крузе оглядають біографію імператора Лева I (457–474). Автори монографії підкреслюють краще збереження джерельного корпусу, який ілюструє цей період. У підсумку, це дозволяє виокремити зі структури війська Константинополя підрозділи *Mattiarii*, *Saggitarii Dominici*, та *Lanciarii* (с. 48; 56–57).

Поза тим, американські дослідники не обмежують себе встановленням тяглості традицій у середовищі *comitatenses*. Декілька сторінок монографії присвячені елітарним підрозділам східноримського війська, *scholae* (комплектувались із автохтонного населення Імперії) та *scholae palatinae*. Е. Калделліс та М. Крузе переповідають структуру цих одиниць та число однотипних підрозділів відносно тексту *ND*, а також висвітлюють історію їх застосування (с. 53–54). Примітно, що автори не оминули увагою передання готських схоляріїв представникам роду Амалів на початку VI ст. (с. 53).

Наративна частина цього розділу є більш структурованою та значно краще засвоюється читачем. Це пояснюється тим, що матеріал “Класичної фази...” заснований не стільки на гіпотезах авторів (що було вимушеним у першому та другому розділах), скільки на матеріалі хроністів епохи та їх наступників. До числа останніх можна віднести Псевдо-Захарія, Псевдо-Ісшуа, частково Євагрія Схоластика та Прокопія Кесарійського (с. 59–60). Однак, на місці авторів ми б утримались від буквального сприйняття матеріалу хроністів, які за родом діяльності були кліриками, секретарями, юристами. Жоден із перелічених авторів не був військовим за фахом. Виняток у цьому розділі становить матеріал Марцелліна Коміта.

На цей же період виокремлюється мілітарна система Імперії, яка залишалась без змін до правління Юстиніана I (527–565). Відповідно за нею, у структурі держави виокремлювались 5 корпусів “польового” війська (розташованих у Фракії, Іллірику, Вірменії, Сході та Віфінії), які за потреби доповнювали елітарні підрозділи. Сфера оперативного застосування корпусів різнилась відповідно до того на скільки фронтів воювала Імперія. Відповідно, сили, первинно дислоковані у Фракії або Вірменії, могли переводитись на фронт із персами (с. 60–61). Характерним для періоду є існування рудиментів Діоклетіано-Константинової моделі війська: до початку VI ст. серед чинів римського війська фігурують офіцери у званні *duces* та *comes* (с. 55).

Предметом *четвертого розділу* монографії, “Деградація та занепад системи польових армій Східного Риму” (с. 67–92) є подальші структурні зміни мілітарної адміністрації Імперії. Хронологічні межі цієї частини праці, період 506–630 рр., видаються нам дискусійними. Так, верхній період, з якого автори виводять наступну сходинку еволюції польового війська, є кампанія імператора Анастасія I (491–518) супроти шахіншаха Кавада I (498–499/501–531) у Персавірменії. Затяжні бойові дії спричинили збільшення сил презентальних корпусів, сягнувши 50–60 тис. осіб, а також закріплення “Вірменського” корпусу на північно-східному фронті імперії, що відобразилось у тексті *ND* (с. 69–74).

Доля гвардійських підрозділів у цю епоху визначається кількома детермінантами. Послугуючись даними Іоана Малали, Феофана Сповідника та Агафія Міренейського (с. 81–82), автори виокремлюють особливості застосування підрозділів *scholarii*, *scholae*, *equites*, *esquibitores* та *protectores*. До тенденцій їх використання належать: 1) формування мобільних підрозділів числом до тисячі бійців, які виконували функції оперативного резерву у Віфінії; 2) виведення з їх числа *esquibitores* та переведення їх до стану “палацової гвардії”. Зрештою, очільник цього підрозділу, *comes esquibitorum* протягом 70–80-х років VI ст. став опорою імператорської влади у столиці (с. 82–83). Посадовці, які займали цю посаду у зазначений період, ставали співправителями та спадкоємцями автократів.

Частину розділу займають підрахунки авторів числа бійців у польових арміях наступників Юстиніана. За трактуванням Е. Калделліса та М. Крузе вони налічували, залежно від пріоритету відтинку фронту, 10–15 тис. бійців (с. 85–86). Не оминули увагою і питання забезпечення цих сил. Так, виносячи питання “що дозволило забезпечувати усі польові корпуси імператорам?”, автори надають прозаїчну відповідь – “пандемія чуми” (с. 89). Питомо, що державці у Константинополі не могли винятково марити завоюваннями Ойкумени, не замислюючись про внутрішнє становище Імперії. Однак, характер конфліктів із шахіншахами Кавадом I та Орміздом IV (579–590), різка антиримська риторика останніх унеможливлювали довготривалі перемир’я на Сході. Оптимум протистояння Імперії з Персією припав на період 602–628 рр. У ході нього, імператор Іраклій (610–641) видозмінив специфіку набору до польових армій, залучаючи на службу переважну частину чоловічого населення Імперії шляхом рекрутського набору. При цьому, корпуси Сходу та презентальні армії були об’єднані, з огляду на прорив східного лімесу.

Паралельно, відновлення потребувала адміністрація Фракії та Іллірику, що зазнавала розорень з боку аварів, антів, склавінів та протобулгар із першої третини VI ст. (с. 90). У підсумку, весь період 506–630 рр. був проведений автократорами у спробах відновлення міліарних адміністрацій у Балканських провінціях та передислокуванню 2/3 польових армій на Схід (с. 90–91).

Остання частина монографії, за винятком *висновків* (с. 92–104), присвячена корпусу із 4-х *додатків* (с. 105–179). Структурно, вони розділені на уточнення та перегляд тем, піднятих попередниками Е. Калделліса та М. Крузе (насамперед, Д. Мартіндейлом у монументальному чотирьохтомнику “The Prosopography of Later Roman Empire”) у контексті вивчення біографій воєначальників Риму епохи Домінату та джерелознавчих розробок. До їх числа належать:

– стратифікація командирів корпусу Валентиніана II відносно градацій офіцерів за *ND*. Джерельним базисом тексту виступають повідомлення “Діянь” Амміана Марцелліна, “Нової історії” Зосима та Кодексу Феодосія II (с. 105–112);

– нарис структури *magister militum* на час правління Феодосія I (с. 112–126). Цей додаток представляє собою ревізію концепції А. Демандта, який на початку 80-х років XX ст. виокремив 14 представників офіцерського складу Імперії, які займали ці посади в проміжку 379–395 рр. відповідно до етнічної, соціальної та конфесійної складових. До корпусу *magister militum* цієї епохи Е. Калделліс та М. Крузе зараховують кілька офіцерів, що на час правління Валентиніана II були *duces* – Ріхомера та Еллебікуса. Зауважимо, що цього огляду автори залучають фактологічний матеріал із “Церковної історії” Філлосторгія, за винятком напрацювань сучасників, згаданих у контексті Додатку 1;

– перелік офіцерів, які обіймали посади *magister militum praesentalis* за період 440–585 рр. (с. 127–151). Аналогічно попередньому, цей пасаж набуває практичної цінності у контексті розвитку студій, пов’язаних із просопографією представників римської знаті. На матеріалі “Хроніки” Марцелліна Коміта, “Війни з готами” Прокопія, 22-ї Новели Юстиніана I, “Хроніки” Іоана Малали та “Пасхальної хроніки” анонімного автора, Е. Калделліс та М. Крузе скурпульозно оглядають згадки наративними джерелами офіцерів, що займали пости очільників резервних корпусів римського війська. Окремої уваги у цьому контексті заслуговує згадка кар’єри магістра Коментіола;

– повторне датування “східної” частини *ND*, засноване на співставленні термінології трактату із однотипними дефініціями із папірусів, віднайдених у Оксирінху, що стосуються правління Лева I (с. 152–179).

Підсумовуючи зауваги до монографії, зазначимо, що автори праці поставили перед собою без сумніву монументальне завдання. Огляд специфіки розвитку військової системи Римської імперії у період IV–VII ст. торкається не лише питань політичної та мілітарної історії. Вивчення похідних проблем потребує знань у сфері джерелознавства, практичного зброезнавства та епіграфіки. Авторам вдалось охарактеризувати процес генези польових армій Імперії, описати їх ареал використання, командний та особовий склад протягом 4 століть.

Із позитивних рис праці варто виокремити увагу Е. Калделліса та М. Крузе до напрацювань сучасників періоду. Акцентуючи увагу на тексті *ND*, дослідники звертаються до продовжувачів літературної традиції доби Принципату (Прокопія Кесарійського, Менандра Протектора, частково – Іоанна Малали, Агафія Міренейського), та анонімних хронік і компіляцій “класичної” Візантії (“Пасхальної хроніки”, “Бревіарію” Никифора). Водночас, слід наголосити на поверхневому усвідомленні авторами вказаних творів специфіки тодішньої військової системи. Безумовно, застосування американськими дослідниками вказаних джерел є вимушеним. Для представників військового ремесла інтерес до літературної праці є радше винятком із правил. У підсумку, скутарії та доместики рідко брались за перо – прикладами цього за всю добу 361–630 рр. є Амміан Марцеллін, Марцеллін Коміт та автор “Стратегікону”.

Крім того, з тексту “The Field Armies...” помітно, що автори володіють теоретичною базою на достойному рівні. Прямою вказівкою цього є істотний список бібліографії (с. 186–193). Особливої уваги заслуговує спроба уточнити просопографічні дані представників пізньоримської військової знаті. Ця тема, попри висвітлення у історіографії, потребує перманентної уваги дослідників, оскільки знайдено нові списки і наративних джерел періоду, і перекладів імператорських указів.

Тим не менш, буде оманливим сприймати схарактеризовану монографію винятково у позитивному ключі. Сама назва напрацювання, “Польові армії Східної Римської імперії” потребує уточнення з огляду на основний акцент колективом авторів – висвітлення перетрубацій командно-адміністративної системи пізньоримського війська за даними *ND*. Під цим кутом, винятково дотичний інтерес Е. Калделліса та М. Крузе до інших наративних джерел епохи був би зрозумілим. Не було би й зауваг до відсутності згадок щодо облогових машин римлян та поліоркетики. Увагу привертає також відсутність спроб виокремити межові дати в структурі розділів, які описують основні етапи становлення військової системи Імперії у зазначений період. Автори (очевидно, задля спрощення сприйняття читачем) не конкретизують значення Фракії та Іллірику у системі фіскального рекрутування III–V ст.

Попри вказане, ми не можемо стверджувати, що опрацьована нами монографія залишає змішані або ж негативні враження. Однозначно, праця Е. Калделліса та М. Крузе написана на основі істотного фактологічного матеріалу та безумовно пожвавить інтерес читачів до епохи Великого переселення народів із “римської” точки зору. Ставлячи себе на місце авторів, ми можемо припустити, що основною метою написання праці (за винятком додатків, які мають концептуальне значення) було створення докладного конспекту з історії розвитку мілітарної системи Пізнього Риму – ранньої Візантії на фоні кризових явищ усередині політії.

Володимир ЛАГОДИЧ
Львівський національний університет
імені Івана Франка
Volodymyr LAGODYCH
Ivan Franko National University of Lviv
e-mail: lagodicvolodimir@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0677-4408